

הרב י"מ טופורוביץ והרב א"י רפמן
ירושלים ובני ברק

עוד במספר החוטים –

תגובה למי שכתב לעשות כהתוס'

כבר נתבאר במאמר "בענין מספר חוטי תכלת בציצית" [עמ' כט-מה לעיל], שראוי לנהוג למעשה כשיטת הראב"ד ז"ל, ואמנם הנוהג כהרמב"ם ז"ל יש לו על מה לסמוך ואין מזניחין אותו, אלא שהעושה כדעת הראב"ד ודאי יצא ידי חובה גם לשיטת הרמב"ם ז"ל. אבל אין ראוי לעשות כהתוס', להטיל ב' חוטי תכלת, ושם נכתב איזה חששות ייתכן בזה, ואין להיכנס לחשש איסור אפילו חשש רחוק, כי לאחר שנים רבות שלא היו לנו פסקי הלכה ברורים אין לסמוך על דעתנו להקל, וכן למעשה נוהגים לובשי התכלת בימינו, בין הלובשים מתורת ודאי ובין הלובשים מתורת ספק, ובתוכם מגדולי ת"ח שליט"א, רובם ככולם אינם נוהגים כהתוס', וגם אלו שהם מבני אשכנז. והנה ראינו דבריו של הרב ישראל כהן שליט"א [עמ' טו-כח לעיל], הרוצה לומר שעדיף לעשות כהתוס', על כל פנים לבני אשכנז, כיון שכן דעת חכמי צרפת ואשכנז ז"ל, ובזה באנו להגיב על דבריו.

דברינו בזה מחולקים לשמונה סעיפים, ועיקריהם כדלהלן:

- (א) ישנם לכל הפחות י"ב ראשונים החולקים על התוס' וסיעתם, חלקם נשמטו לגמרי במאמרו של רי"כ וחלקם נזכרו בו כבדרך אגב.
- (ב) אין זו דרכה של תורה לומר כאן הלכה כרבים.
- (ג) חלק מהראשונים שהביא רק החמירו בגרדומין כר"ת, וכן באחרונים שהביא.
- (ד) דעת תוס' וסיעתם היא לפי גרסתם בספרי. ולא היה לפנייהם הנוסח שלפנינו בפר' שלח, ואמנם יש מגדולי אשכנז שהעמידו הגרסה כהראב"ד ז"ל.
- (ה) הן מצד "הלכה כבתראי" והן מצד "שבמקום שנחלקו הראשונים ההכרעה כהמקובלים" ראוי להטיל רק חוט אחד.

- (ו) שיטת הגר"א ז"ל ברורה שלא כהתוס' מארבעה מקורות נאמנים, ובביאורו לשו"ע לא פסק כר"ת ז"ל רק הסביר את שיטתו, ומה שהביאו מלשונו "וכן מוכח כל הסוגיא", לא עיינו בדבריו כל הצורך.
- (ז) אין כל חיוב לבני אשכנז לנהוג כהראשונים דאשכנז בדבר שלא היה נהוג למעשה, וכן הורו לנו כמה מגדולי ההוראה שליט"א.
- (ח) העושה כהתוס' נכנס לחשש איסור, מה שאין כן העושה כהראב"ד ז"ל, ולמה להיכנס לספק ספיקא כאשר יש אפשרות של ודאי.

א. ישנם הרבה ראשונים ז"ל החולקים על התוס', ומכיון שהוצגה שיטת התוס' כרוב מוחלט לעומת מיעוט קטן, עלינו להראות שרבים הם החולקים על התוס', ואלו הן: ר' שמואל בר חפני ז"ל, ור' נתן בעל הערוך ז"ל, והרמב"ם ז"ל שכתב חצי חוט ועל כל פנים סבירא ליה שלא כהתוס', והראב"ד ז"ל, והרמב"ן ז"ל¹, וספר החינוך, והכפתור ופרח, ורבינו פרחיה ז"ל שפסק כהרמב"ם ז"ל, והר"ש סיריליא ז"ל, והרי"א ז"ל, והמאירי ז"ל, ורבינו הלל ז"ל על הספרי, והשושן סודות כתב בפירושו שלא לעשות יותר מחוט אחד שמורה על הייחוד, וכן גם רבינו בחיי ז"ל [שכתב שיטת הרמב"ם ז"ל וכתב שי"א חוט שלם]. ולפי מה שהוא מנה גם רב ותלמיד נמנה גם את ר' אברהם בן הרמב"ם ז"ל שכתב כאביו. עוד יש להדגיש מה שנדמה לקוראים את המאמר הנ"ל שיש כאן ג' שיטות נפרדות לגמרי, ולכן לא נמנה כל כך הרבה ראשונים יחד נגד התוס', אבל האמת היא שבוודאי הרמב"ם ז"ל והראב"ד ז"ל בדרך אחד הלכו לעומת התוס', שבמקום שלהתוס' יש עניין של ב' חוטין שהתכלת שווה ללבן וגרסתם בספרי כן היא, וכמ"ש בתוס', לעומתם הרמב"ם ז"ל והראב"ד ז"ל שיטה אחת להם,

¹ הרמב"ן ז"ל כתב שהזכרון הוא בחוט התכלת לבדו. והכותב פקפק בזה וכתב שאולי הם ב' חוטים ונקט חוט כמו שכתוב בגמ' "זכו בניו לחוט של תכלת" ולפי התוס' צריך לומר דלאו דוקא חוט אחד. אבל זה לא ייתכן בלשונות הראשונים ז"ל, כי הכלל הוא שהראשונים ז"ל לא דיברו באופן שדבריהם בלתי מובנים, ועוד שבפ' תצוה לגבי הציץ דייק הרמב"ן ז"ל שפתיל משמע אחד בלבד. ומה שכתב לפרש בפירוש"י ז"ל עה"ת שכתב חוט אחד, שהוא לאו דוקא, לא ייתכן בשום פנים, וזה אפילו בלשונות חז"ל במדרשים לא ייתכן, כי אם אומרים אחד אז מפורש שאחד ולא שניים, ואינו דומה למקום שכתוב רק חוט ולא אחד, ויעויין במאמר שהוזכר בראש מאמר זה.

שהתכלת חוט אחד וכגרסת הגר"א ז"ל בספרי. רק המחלוקת ביניהם בפרטי דין צביעת החוט, אם התורה מצריכה לצבוע את החוט כולו או רק את החלק הנפתל על שאר החוטים.² הרי לנו כמניין וחצי ראשונים ז"ל שחלקו על תוס' וסיעתם.³

ב. לא שייך לומר כאן הלכה כרבים, מכמה טעמים נכונים:

א. גם אם יש רוב במספר, מכל מקום אחרי שיש כמה ראשונים לכל צד אין זו דרכה של תורה לספור את מספרם, ולא כך קיבלנו מרבתינו להשים על משקל את הראשונים ז"ל או את הפוסקים ז"ל בזמן שיש רבים לכל צד, ורק כשישנם מעטים מאוד נגד רבים אז הורו ללכת אחר הרוב. ובפרט שלפעמים אחד שקול כנגד אחרים שכנגדו. ומה שציינ לדברי הרמ"א ז"ל חו"מ סי' כה סע' ב: "ואם היה יחיד נגד רבים הולכים אחר רבים בכל מקום", הרי שם מדובר על יחיד נגד רבים ולא שנספור רבים נגד רבים, ופשוט למבין.

עוד כתב אומדנא תמוהה, וז"ל: "אפשר שלא היה ידוע להגאון בעל משכנות יעקב כל הראשונים שסוברים כדעת התוס', שהם רוב הראשונים... שהרבה מהם לא נדפסו בימיו, ובפרט רבינו גרשום (המובא בשטמ"ק החדש) שהיה בזמן הגאונים. ויש לומר דאי הוה ידע הוה הדר ביה, כמו שכתב הרמ"א חו"מ סי' כה

² יש הסבר נאה בשיטת הרמב"ם במרכבת המשנה, שב"ש היו מכניסים את החוטים בקצוות בלי לכפול אותם, לכן מוזכר בספרי חוט שלם.

³ בצדק העיר הכותב על ספר כליל תכלת שכתב שהערוך הביא מרבינו חננאל ז"ל, שהמעיין בערוך יראה שרק בהמשך דבריו שכתב שתכלת ארגמן ותולעת שני כולם מיני צמר, על זה כתב שכן כתב הר"ח ז"ל, אבל ייתכן שגם תחילת דברי הערוך הם דעת רבינו חננאל ז"ל. ועל כל פנים ברור שלא כתוב אחרת בפירושי הר"ח ז"ל כי הערוך הולך אחר הר"ח ז"ל בכל מקום וכמו שכתוב בספר הישר חידושים תשל"א, ובעצם ההערה היא על ההוצאה החדשה של הר"ח ז"ל על הש"ס שהם העתיקו כל מה שכתוב בערוך. ואמנם נכון הדבר שפירושים רבים שנכתבו בערוך ללא שם לקוחים מר"ח ז"ל, כמו שכתוב במבוא לספר פירושי ר"ח ז"ל.

ויש לציין שאמנם נשאר לנו מן הגאונים רק את דברי ר' שמואל בן חפני ז"ל, אבל רבינו בחיי ז"ל בפרשת שלח אחר שהביא את שיטת הרמב"ם ז"ל, כולל עשיית הכריכות, כתב: "וכן כתבו הגאונים בחיבוריהם ובתשובות שאלות שלהם". והגם שלא ברור אם הגאונים דיברו בפירוש גם על מניין חוטי התכלת, על כל פנים נלמד מזה שהם לא כתבו להדיא כהתוס', כי רבינו בחיי ז"ל לא הביא צד כזה בכלל, ועל כל פנים יש כאן סתימת הגאונים.

סוף סעיף ב בשם מהרי"ק: 'אבל אם נמצא לפעמים תשובת גאון ולא עלה זכרונו על ספר ונמצאו אחרים חולקים עליו, אין צריכים לפסוק כדברי האחרונים, שאפשר שלא ידעו דברי הגאון ואי הוה שמייע להו הדרי בהו'."

ואדרבה, אי משום הא, יש לנו נגד שיטת התוס' את רבינו שמואל בן חפני גאון ז"ל, שהוא היה מן הגאונים ממש (וייתכן מאוד שכן סובר גם רבינו חננאל ז"ל – ראה הע' 3), ומה עוד שפירוש הרגמ"ה ז"ל על מנחות גם מה שיצא מחדש על פי השטמ"ק יש שייחוסוהו לרבינו אליקים ז"ל, כמובא במבוא לשטמ"ק על מנחות מהרה"ג יעקב דוד אילן שליט"א.

ב. כיון שהמחלוקת תלויה בגרסאות שבספרי כדלהלן, אם כן אין זה עניין שתלוי ברוב.

ג. גם אם יש רוב, מכל מקום גם ברוב נאמרו הכללים שהלכה ככתראי ושבעלי קבלה יכריעו, ונאריך לקמן בס"ד בכללים אלו.

ג. חלק מהמקורות שהביא רק החמירו בגרדומין כר"ת ז"ל, ואין מהם ראייה שפסקו כמותו, אלא רק חששו להחמיר כמותו, וכמו שרואים בפוסקים שכתבו שלא הוכרעה ההלכה כר"ת ז"ל ובכל זאת נוהגין כמותו להחמיר. וראיה לזה מהסמ"ג שכתב שצובעים חוט אחד או שניים, ולא הכריע, ולעניין גרדומין החמיר כר"ת ז"ל. והכותב לא שם לב לזה ובענף ב [ראש עמ' כב] התקשה בזה איך הביא את החומרה של גרדומין, והיא היא ההוכחה נגד הבנתו שרואים בזה שרק להחמיר חשש לשיטת ר"ת ז"ל. וכך מה שהביא ראייה מרבינו ירוחם ז"ל שהחמיר בגרדומין אינו נכון, כמו שהוכיח במשכנות יעקב סי' יח שרבינו ירוחם חשש גם לדעה שחוט אחד תכלת. וכן בהגהות מימוניות פ"א מציצית אות נ הביא להחמיר בגרדומין כר"ת ז"ל, אבל לא חלק על הרמב"ם ז"ל לעיל בהלכה ו שכתב שצובעין חצי חוט ולא יותר, וזהו בגלל שרק להחמיר חשש לר"ת ז"ל.

גם מה שהביא מדברי האחרונים ז"ל זה לפי טעותו הנ"ל, שחשב שאם מחמירין בגרדומין זו הכרעה כר"ת ז"ל, ובאמת כל מה שנקטו כשיטת התוס' זהו משום שלא נגע למעשה לעניין תכלת רק להחמיר בגרדומין. וכן מה שבארצות החיים ובמשנה ברורה צירפו את ר"ת ז"ל לעניין חוטים משאר מינים, זהו רק

לצירוף בעלמא, שהרי השו"ע והרמ"א לא אסרו מדין מין כנף בצבע אחר, ואם כן לא שייך לקרוא לזה הכרעה כלל, וגם הדעת נותנת שלא ראו את דברי הגר"א ז"ל בפירושו לזוהר הקדוש ואילו ראו בוודאי לא היו חולקים עליו, ותמוה לקרוא לזה הכרעה תקיפה בתראי נגד הגר"א ז"ל. ואדרבה יש לנו את הרדב"ז ז"ל בטעמי המצוות והחרדים והמשכנות יעקב, והחיד"א ז"ל בחומת אנך בשם הרב וידאל הצרפתי, ועל הכל האריז"ל והגר"א ז"ל.

ד. דעת תוס' וסיעתם היא לפי גרסתם בספרי

בספרי שלפנינו בפ' שלח מובאת שיטת ב"ש (שהלכה כמותם בזה) ג' של לבן וא' של תכלת", וגרסה זו עולה בקנה אחד כהפשטה דקרא והמדרשים, ועל פי זה פסקו כל הני קמאי או כהראב"ד ז"ל או כהרמב"ם ז"ל. אבל בפ' כי תצא בספרי שלפנינו מובאת גרסה אחרת לדברי ב"ש ד' של תכלת וד' של לבן", והיא הגרסה אשר היתה לפני התוס' גם בפ' שלח, שהרי בדבריהם בר"פ התכלת הזכירו את שתי הפרשיות. וכן מוכח בתוס' בכורות לט ע"ב, מזה שהתקשו בגרסת הספרי ולא השיבו, ואילו היתה לפניהם גרסה אחרת לא ייתכן שיתעלמו ממנה. וכן כתב הנצי"ב ז"ל. ובערוגת הבושם הקדמון על פיוטי המחזור (ח"ג עמ' 224) לר' אברהם בן עזריאל ז"ל, מגדולי ראשוני אשכנז, אף על פי שגרס בספרי כהתוס' יישב את הגרסה כדי שתתאים לשיטת הראב"ד ז"ל, וזו לשונו: "ויש לומר דהכי כוונתם או מד' חוטין של תכלת או מד' חוטין של לבן". והגר"א ז"ל הגיה את הספרי בכי תצא להעמידו כהספרי שלפנינו בפ' שלח. וגם רבינו הלל ז"ל גרס כהראב"ד ז"ל בשני המקומות. ויש מקום לומר שאילו היה לפני התוס' הגרסה שלפנינו בפ' שלח אולי היו מודים להראב"ד ז"ל. ודי לנו בכל הנ"ל כדי לחשוש להראב"ד ז"ל והרמב"ם ז"ל וסיעתם.

ה. מצד הלכה כבתראי. הריא"ז האחרון ז"ל היה בתראה לעומת רוב הראשונים ז"ל שהובאו במאמר הנזכר, ומהראשונים שהיו לנגד עיניו הסיק שיש רוב לשיטת התוס' ואף על פי כן פסק כהראב"ד ז"ל, וזו דוגמא מובהקת להלכה כבתראי, שהיו לפניו כל הני קמאי ואף על פי כן נחית להאי דינא (כמו שכתב "כמבואר

בקונטרס הראיות") והסיק בראיותיו שהלכה כהראב"ד ז"ל. ויש להדגיש שלא נחשב בתראה רק מי שראה את הקודמים לו, ולכל הפחות את חלקם, ואי אפשר להביא מי שלא הזכיר שיטה אחרת. לגבי האחרונים שהביא, ארצות החיים שו"ע הרב ז"ל והמשנה ברורה, הם לא דנו בעניין עצמו לגבי מצות תכלת בהבאת השיטות השונות, ובשונה מאיך שדנו בזה והעלו למסקנה הגר"א ז"ל והמשכנות יעקב ז"ל ומוה"ר ווידאל הצרפתי ז"ל המובא בחומת אנך. ולא זו היתה דרכם של האחרונים שהביא, להכריע בלי להביא את השיטות ולדון בהם, ומובן שדבריהם היו משום חומרא דגרדומין כי לא נגעה מצוות תכלת למעשה וכמו שנכתב לעיל.

מצד הלכה כמקובלים. כבר נכתב במאמר הנ"ל בראש מאמר זה, שכללו האחרונים שבמקום שיש מחלוקת בראשונים בעלי קבלה יכריעו (וראה בשו"ת וישב הים להגרי"מ הלל שליט"א ח"א סי' ח, ג שהאריך להביא דברי האחרונים ז"ל בזה), ועל פי זה שמענו מחכם אחד שליט"א שיש להכריע כהמקובלים בנידון דידן נגד התוס', שהרי כל המקובלים כתבו שלא כהתוס'. וראיתי שהכותב גם כן התייחס לנדון זה וכתב: "עוד מביא שם מספרי קבלה כדעת הרמב"ם, ונראה שאין בזה כדי להכריע, שלא נזכר שם שהדרך האחר פסול (כמו בתפילין בחול המועד)".

ודברים אלו אין להם שחר. ואין מובן מה לדעתו צריך שיהיה כתוב בספרי הקבלה. והנה על פי הקבלה ברור ופשוט שאין מקום לשני חוטים, כמו שמפורש בווהר הקדוש ובכל המקובלים, שהתכלת כנגד המלכות, ואם כן היא נחשבת רביעית כנגד ה"א אחרונה שבשם, או שייכת לשבע שהיא שביעית לספירות וכוללת כולם, ואם כן בעל כרחך או חוט שלם או חצי חוט, ואין מקום להשוות התכלת ללבן כלל. וכך שמענו מפי אחד מגדולי ישראל שליט"א שיש לו יד בקבלה, שאין מקום לפי הקבלה לשיטת תוס'. ובמגלה עמוקות פ' שלח הביא גם את שיטת הרמב"ם ז"ל, זו לשונו: "לכן פתח משה אז ישיר הן הן חוטין של תכלת א' רוכב על ז', לדברי הרמב"ם חוט א' של תכלת צריך להקיף על של לבן", אלא שהראה פנים גם לשיטת התוס', כיון שכידוע הלבן כנגד רחמים והתכלת כעין שחור – כנגד דין, אם כן חוטי הלבן כנגד אותיות השם של רחמים וכו', עכ"ד. אבל באמת ברור ופשוט כמו שכתוב בווהר הקדוש ובכל המקובלים, שהתכלת היא כנגד המלכות הנקראת כל (והיא גם כן מבחינת דין), ונמצא שלפי פירוש התוס' יש בזה רק הסבר חלקי על

שחירות הצבע ולא על מהות צבע התכלת, ובוודאי שיש ללכת אחר הזוה"ק ואחרי רובא דרובא של המקובלים שכולם כתבו שלא כהתוס'. עוד הביא הכותב דברי החת"ס על נוסח התפילה, ולא ידע שפשוט וברור שאין דבריו אמורים רק לעניין נוסח התפילה, שכתבו המקובלים שיש י"ב שערים כנגד י"ב שבטים, ואם תאמר כן בכל דבר, אם כן לא היו האחרונים אומרים שבעלי קבלה יכריעו. וגם דברי החת"ס אינם מוסכמים, וראה בשו"ת וישב הים הנ"ל, שהביא בשם המשנת חסידים והרב צמח ז"ל תלמיד מהרח"ו ז"ל, שהאריז"ל היה אשכנזי ובכל זאת התפלל כנוסח הספרדים ושינה ממנהג אבותיו.

ו. שיטת הגר"א ז"ל ברורה שלא כהתוס'. כבר נזכר שהכרעת הגר"א ז"ל כתובה בפירושו לזוהר הקדוש, שכתב שם כהראב"ד ז"ל וכתב על זה "וכן עיקר". ועוד שמצאנו שהגיה בספרי כהראב"ד ז"ל, ולא ייתכן שהיה מגיה כנגד ההלכה, ופשוט שהגר"א ז"ל הגיה משום שהחזיק את הגרסה אשר לפנינו בפ' שלח כגרסה הנכונה, וכן כתב באמרי נועם ברכות ט ע"ב, וכן פירושו בספרא דצניעותא הוא דלא כהתוס'. הרי שיש כאן ד' מקורות מהגר"א ז"ל דלא כהתוס', ואם כן פשוט הוא שבביאור הגר"א ז"ל לשו"ע לא בא אלא לפרש את שיטת ר"ת ז"ל, אבל לא פסק כן להלכה. ואכן לא כתב שם "וכן עיקר".

ומה שהביא רי"כ במאמרו דברי הגר"א בביאורו "וכן מוכח כל הסוגיא", לא דייק, שהרי איך ייתכן שהגר"א ז"ל יכתוב "ולכך דחקו תוס' בענין התכלת" ואחר כך יכתוב "וכן מוכח כל הסוגיא" שהוא כהתוס'? ושמעתי לבאר בזה באופן שלא מדובר על הוכחה לשיטת תוס' כלל (אלא להסביר הספרי). וכדי לנסות להבין את דברי הגר"א באיזה אופן שיהיה צריך עמל רב, ואדרבה מי שרוצה לומר שיש כאן הוכחה מהסוגיא כר"ת ז"ל שיבוא ויסביר מהיכן בדיוק ההוכחה (ועיין מה שנכתב במאמר הנ"ל בזה), וחבל על כל אריכות הדברים בזה, כי פשוט וברור שהלשון המכריעה להלכה היא מה שכתב הגר"א ז"ל "וכן עיקר" כשיטת הראב"ד ז"ל.

ז. במה שנוגע לפסק בני אשכנז כבעלי התוס', כתב בעל המאמר שראוי לבני אשכנז לפסוק כהתוס' משום שכן דעת חכמי צרפת ואשכנז ז"ל. ולענ"ד לא שמיעא

לן הכלל הזה, כיון שלא חל כאן שום מנהג ולא הגיעה מצוות התכלת למעשה עד דורנו, וכל מה שנוהגים בעניין זה כחכמי אשכנז ז"ל, הוא רק לגבי גרדומין שבזה היה מנהג, אך לא במצוות תכלת שבזה לא היה מנהג. ומה שכתב בשם הט"ז לגבי מנהג ספרד ואשכנז, לא כתב הט"ז כי אם לגבי חילוף אשכנזים כספרדים ולהיפך, אך יש עוד מקומות שלא נהגו אשכנזים כראשוני אשכנז. והרואה יראה בסימוכין שהביא שצריכין לפסוק כרבני אשכנז, שהדברים אינם ברורים ומוכרחים כלל. ושוב שאלנו לכמה מגדולי ההוראה שליט"א ואמרו בפירוש שבדבר שלא היה נהוג למעשה אין טעם לאשכנזים לנהוג כרבני אשכנז דוקא.

וגם אדרבה בני אשכנז יש להם אילן גדול, הגר"א ז"ל, שפסק כהראב"ד ז"ל, ובכמה וכמה דברים קיבלו רבים מבני אשכנז את מנהגו, ובהקדמת המשנה ברורה להל' שבת כתב שהוא ראוי להכריע במחלוקת האחרונים ז"ל. ועוד שהרי מצאנו כמה פעמים באחרונים שכתבו שאילו ידעו כמה פוסקים שהמקובלים סוברים כדעת חבריהם החולקים עליהם היו מסכימים עמהם, אם כן הוא הדין כאן, שאילו ידעו חכמי אשכנז שהמקובלים סוברים כדעת חבריהם חכמי שאר ארצות אז היו מסכימים עמהם, ואם כן גם לו יצויר שהיה כלל כזה שיש לפסוק כגדולי אשכנז בדבר שלא הונהג, בזה אין צריך לפסוק כמותם.

ה. העושה כתוס' נכנס לחשש איסור. מה שכתב רי"כ במאמרו שיש צד שהעושה כהתוס' יצא גם להרמב"ם ידי לבן ותכלת – אין לו מקור, והרבה ראשונים ואחרונים כתבו להדיא שלא כדבריו שהם רק צד רחוק לפי הסבר אחד בדעת הרמב"ם.⁴ ועיין במאמר הנ"ל בראש מאמר זה, שלפי כמה אחרונים ז"ל (עמק הנצי"ב, משכנות יעקב, מנחת חינוך, ספר קובץ וערוך השולחן) ייתכן שמי שהולך כשיטת תוס' עובר בד' כנפות בלא ציצית, מה שאין כן מי שהולך כהראב"ד ז"ל או כהרמב"ם ז"ל, שאין שום ספק שקיים מצוות לבן. ואם כן יש לתמוה מי ביקש זאת מידכם לעשות ספק ספיקא ולהיכנס לצד איסור, בזמן שזה דבר שיש לו מתירין, שיכול לעשות כהראב"ד ז"ל ולצאת ידי לבן לכולי עלמא.

⁴ ומה שכתב בהערה 15 שם בשם החזו"א, טעה בדבריו, וכן מסופך דברי החזו"א שם, מהא דכתב ומיהו וכו', מוכח שהתכלת אינו עולה ללבן, שאם כן היה להחזו"א לכתוב ולכן ודו"ק.